"ವೇದಾಂತ ಪದಾವಳಿ"

ा. १८२०. विलम्बि सं ॥ आषाढमासे ॥ वि. श १९५६.

॥ श्रीः ॥

वेदान्तवादावली

नाम

श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक-
श्रीभाष्यादिसारविचाररूपो
ग्रन्थसमुदयः ।

तत्र प्रथमो भागः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजसभाभूषणैः श्रीयदुशैलनिलयैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः पण्डितसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥
म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितानां वादार्थानां समुच्चयः ॥

७.

सच

तत्तनयेन म. अ. अनन्तार्येण
तद्भागिनेयेन म. भ. तो. नरसिंहार्येण च
विद्वद्वरैः शोधयित्वा
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

July, 1898.

Part I. **No. 7**

॥ श्रीः ॥

वेदान्तवादावल्यां प्रथमभागे श्रीमदनन्तार्यवादार्थेषु-

वेदान्तवादावली ॥

इयं प्रतिमासं मुद्र्यमाणा, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरा वेदान्तविषयकापूर्वोत्कृष्टप्रबन्धप्रचारणाय प्रवृत्ता च । तत्र प्रथमभागे श्रीम[illegible] राजमहास्थानपण्डितवर्यैः प्रथितवैभवैः श्री ॥ उ ॥ म--अ-अनन्तार्य(अनन्दाळ्वार्)वर्यैर्विरचि[illegible] वादार्थाः प्रकाश्यन्ते । भाविभागेषु सुप्रसिद्धश्रीमद्वेदान्ताचार्यादिविरचितशतदूषण्यादिमहाप्रबन्धा मुद्रयितव्य इति महती समुत्कलिका ॥

वार्षिकमौल्यमस्याः (प्रागेव देयम्)—

		रू. आ.
भरतखण्डवर्तिनाम्—(प्रापणभृतिसहितम्)	...	५—६.
तदितरदेशवर्तिनाम्— " ...	...	१० षिल्लिंग्स्

☞ बेङ्गळूरु कोट्टिगेवीथ्यां ६ गृहे निवसतः श्रीमतः प्र-भ-तो-नरसिंहार्यस्य सकाशादियमधिगन्तव्या ॥

READY FOR SALE.

(विक्रयसन्नद्धाः)

			रू. आ.
१. शास्त्रारम्भसमर्थनवादः	(तात्पर्यदीपिकासमेतः)	....	१—८—
२. समासवादः	"	....	०—४—
३. ब्रह्मलक्षणवादः	"	....	०—४—
४. शरीरवादः	"	....	०—६—

॥ श्रीः ॥

ज्ञानयाथार्थ्यवादः

जगज्जन्मस्थेमप्रविलयमहानन्दलहरी-
निदानं श्रीकान्तं निरुपधिककारुण्यजलधिं ।
समाराध्य श्रीमद्यतिपतिमतं तन्यत इदं
मतीनां याथार्थ्यं यदुगिरिजुषाऽनन्तविदुषा ॥

ज्ञानत्वव्यापकं याथार्थ्यमिति वेदान्तसिद्धान्तः । यद्यपि नैयायिकमतेऽपि 'सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं, प्रकारे तु विपर्ययः'—इति न्यायेन भ्रमस्यापि धर्म्यंशे प्रमात्वाङ्गीकारात् तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपयाथार्थ्ये ज्ञानत्वव्यापकत्वमक्षुण्णम् । तथाऽपि ज्ञानत्वनिरूपितप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्य सिद्धान्त्यभिमतस्य नैयायिकैरस्वीकारान्न दोषः, धर्मितावच्छेदकांशे प्रमात्वस्य निरुक्तव्यापकतानाश्रयत्वात् ॥

उक्तं च **जिज्ञासाधिकरणश्रीभाष्ये**—"यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतम्"—इति । अत्र सर्वशब्देन प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितज्ञानत्वनिरूपितव्यापकत्वमेव विवक्षितम्, वेदविदामित्यनेन नैयायिकाद्यनभिमतत्वसूचनात् "वेदविदां—**भगवद्बोधायननाथमुनिमिश्रादीनां** इत्यर्थः"—इति टीकायां व्याख्यानात् । वस्तुतस्तु—तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वव्यापकं तत्तद्धर्मवद्विशेष्यकत्वमिति यथार्थं सर्वविज्ञानमिति भाष्यार्थः । तथा च नैयायिकादिनये घटादिविशेष्यकस्य शुक्तिगतेदन्त्वादिप्रकारकस्य भ्रमस्याभ्युपगमेन इदन्त्वप्रकारकज्ञानत्वव्यापकत्वस्य इदन्त्ववन्निष्ठविशेष्यताकत्वे अभावान्नानुपपत्तिः ॥

एतेन—भूतलं घटवदित्यादिज्ञाने भूतलत्ववति भूतलत्वप्रकारकत्वस्य घटावच्छेदेन, घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य भूतलावच्छेदेन, अभावसत्त्वात् प्रामाण्ये ज्ञानत्वव्यापकतानिर्वाहार्थं व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशावश्यकतया नैयायिकाद्यनभिमतं प्रामाण्ये ज्ञानत्वव्यापकत्वं दुर्वचमिति—**निरस्तम्** । प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेऽपि तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वव्यापकं तत्तद्धर्मवद्विशेष्यकत्वमित्युक्तरीत्या नैयायिकाद्यनभिमतस्य व्यापकत्वस्य सुवचत्वात् ॥ तथा चोक्तश्रीभाष्ये विज्ञानपदं तद्धर्मप्रकारकज्ञानपरं, यथार्थपदं च तद्धर्मवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपरं, सर्वपदं च प्रतियोगिवैधिकरण्यघटितव्यापकता परमिति बोध्यम् ॥

अथ—अत्र तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छेदेन तद्वद्विशेष्यकत्वसिद्धावपि नान्यथाख्यातिव्यावृत्तिः, रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे—इति ज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वरजतत्ववद्विशेष्यकत्वयोरसत्त्वेऽपि अन्यथाख्यातित्वाविरोधात्, तद्वदेव तत्प्रकारत्वावच्छेदेन तद्वद्विशेष्यकत्वसिद्धिमादायार्थान्तरात् । तत्प्रकारकज्ञानत्वव्यापकं तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकत्वमिति विवक्षणेऽपि रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानवदन्यथाख्यात्यव्यावृत्त्या अर्थान्तरावारणात् ॥ न च—स्वनिरूपितत्वस्वव्यधिकरणनि[ष्ठ]त्वस्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टप्रकारताकत्वाभावरूपयाथार्थ्ये ज्ञानत्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वादन्यथाख्यातिव्यावृत्तिः ; इदं रजतमिति अन्यथाख्यातिस्थले प्रभाकराणां मते ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयवत् सिद्धान्ते प्रत्यक्षात्मकज्ञानद्वयस्य तादृशज्ञानद्वयीयविषयतयोः निरूप्यनिरूपकभावस्य च वक्ष्यमाणरीत्या स्वीकारेऽपि न निरुक्तयाथार्थ्यानुपपत्तिः ; तत्र स्वनिरूपितत्वस्वव्यधिकरणानिष्ठत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यतावैशिष्टचस्य प्रकारतायां

सत्त्वेऽपि तृतीयसम्बन्धेन तत्र तद्वैशिष्ट्यविरहादिति–वाच्यम् । उक्तसम्बन्धत्रयेण विशेष्यताविशिष्टप्रकारताया एव सिद्धान्तिनामप्रसिद्धत्वेन तदभावरूपयाथार्थ्ये ज्ञानत्वव्यापकताया विवक्षासम्भवात् ॥ न च–प्रकारतात्वावच्छेदेनोक्तसम्बन्धत्रयेण विशेष्यतात्वावच्छिन्नाभावो विशेष्यतात्वावच्छेदेन वा[1] स्वनिरूपितत्व-स्वाश्रयाभाववन्निष्ठत्व-स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वरूपसम्बन्धत्रयेण प्रकारतात्वावच्छिन्नाभावो विवक्षित इति––वाच्यम् । तथाऽपि संसर्गतावच्छेदकांशेऽन्यथाख्यात्यव्यावर्तनात्, आकाशावित्यादिवाक्यजन्यबोधे उद्देश्यतावच्छेदकीभूताकाशत्वव्याप्यत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धस्य आकाशादिनिष्ठघटाकाशद्वित्वपर्याप्तौ भानोपगमेन संसर्गतावच्छेदकांशेऽन्यथाख्यातित्वस्य नैयायिकाभिमतत्वात्–इति चेन्न ॥ स्वनिरूपितत्व-स्वाश्रयाभाववन्निष्ठत्व –स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नाभावस्य विषयतात्वावच्छेदेन विवक्षितत्वात् । स्वनिरूपितत्वं च–विशेष्यतात्वसंसर्गतात्वान्यतरावच्छिन्नं प्रकारतात्वानवच्छिन्नं वा ग्राह्यम् । तेन प्रकारतारूपविषयतायामुक्तसम्बन्धत्रयेण विशेष्यतारूपविषयतासत्त्वेऽपि न क्षतिः ; आकाशावित्यादिवाक्यजन्यबोधीयपर्याप्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां उक्तसम्बन्धत्रयेण तदवच्छेदकतारूपविषयतावत्त्वस्य नैयायिकाभिमतत्वात्तद्व्याप्तिः । सिद्धान्ते तु तत्रापि संसर्गतदवच्छेदकयोः ज्ञानभेदस्वीकारान्नानुपपत्तिः । 'यथार्थं सर्वविज्ञानम्' इतिभाष्ये च ज्ञानपदंविषयतापरं, यथार्थपदं च–उक्तसम्बन्धत्रयावच्छिन्नविषयतासामान्याभावावच्छिन्नपरं, सर्वपदं च–व्यापकतापरम्––इति बोध्यम् ॥

---

१. (टि.) विशेष्यतायाः विशेष्यभेदेन भेदानङ्गीकाराभिप्रायेणाह-विशेष्यतात्वावच्छेदेन वेति ॥

अथवा[1] — स्वनिरूपकत्वस्वाश्रयाभाववन्निष्ठस्वनिरूपितविषयतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नविषयतासामान्याभावरूपयाथार्थ्यं ज्ञानत्वावच्छेदेन विवक्षितमिति नानुपपत्तिः ॥ इदन्तु तत्त्वं - तद्विशेष्यकज्ञानसामान्यं तदवृत्तिधर्मप्रकारकत्वाभाववदिति 'यथार्थं सर्वविज्ञानम्' इति भाष्यार्थः। तज्ज्ञानीयविशेष्यताश्रयावृत्तिधर्मः तज्ज्ञानीयप्रकारत्वाभाववानिति यावत्। तदवृत्तिधर्मः तन्निष्ठविषयतावच्छेदकत्वाभाववानिति तु फलितम् ॥ तेन[2]—रङ्गरजतयोः इमे रजतरङ्गे—इति ज्ञानप्रकारयोः रङ्गत्वरजतत्वयोः तज्ज्ञानीयविशेष्यावृत्तित्वाभावेन तादृशज्ञानस्य भ्रमत्वाव्यावृत्तावपि न क्षतिः। तथा च—रजतत्वं शुक्तिनिष्ठविषतावच्छेदकत्वाभाववत्, शुक्त्यवृत्तित्वात्; यो यदवृत्तिः स तन्निष्ठधर्मनिरूपितावच्छेदकत्वाभाववान् —इति सामान्यव्याप्तौ, दण्डनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वाभाववद्दण्डावृत्तिघटत्वादिकं दृष्टान्तः ॥

ननु—शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमस्थले रजतत्वेन इदं जानामीति अनुभवेन रजतत्वावच्छिन्नशुक्तिनिष्ठविशेष्यताकज्ञानसिद्ध्या रजतत्वस्य शुक्तिनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वसिद्धेरुक्तानुमाने बाधः; एवं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुतया प्रकृतेऽनुभवसिद्धशुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्कारणतया शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानमवश्यं स्वीकार्यमिति रजतत्वस्य शुक्तिनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकम्—**इति चेत्** ॥ **उच्यते** । विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतामतेऽपि इदं रजतमिति ज्ञानस्य इदन्त्वावच्छिन्ने रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तद्धेतुतया रजतत्वप्रकारकनिर्णयधर्मितावच्छेदकेदन्त्वप्रकारकनिर्ण-

---

१. (टि.) ज्ञानपदस्य मुख्यार्थपरत्वाभिप्रायेणाह--अथवेति ॥

२. (टि.) पर्यवसानाश्रयणस्य प्रयोजनमाह–तेनेति ॥

ययोः प्रवृत्तिपूर्वं सत्त्वमावश्यकम् । एवं च क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकेन तादृशज्ञानद्वयेनैव रजतत्वेन इदं जानामीत्यनुभवस्य रजतत्वप्रकारकशुक्तिविशेष्यकप्रवृत्तेश्चोपपत्तौ क्षणविलम्बकल्पनस्य मध्ये विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानकल्पनस्य च अयुक्तत्वात् । तथा च रजतत्वस्य शुक्तिनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वासिद्धेर्न दोष इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥

ननु—उक्तरीत्या भ्रमस्थले प्राभाकरमतवत् ज्ञानद्वयं भाष्यकाराभिप्रेतश्चेत्तर्हि त्रिवृत्करणप्रतिनिधिन्यायाभ्यां शुक्त्यादौ रजजतादिसद्भावव्यवस्थापनमफलम्, शुक्तौ रजतासत्त्वेऽपि रजतस्मरणपुरोवृत्तिग्रहणाभ्यामेव प्रवृत्त्यादिनिर्वाहात्—इति चेन्न ॥ उच्यते । रजतस्मरणेदंपदार्थग्रहणरूपज्ञानद्वयकल्पने रजतं स्मरामीति तत्रानुभवप्रसङ्गः, न तु रजतं पश्यामीति साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषतायाः स्मरणे अभावात् ॥ यद्यपि—सिद्धान्ते आत्मविषयकस्मरणसन्ततिरूपस्य ध्यानस्य निरन्तराभ्यासवशात् लौकिकविषयतावत्त्वरूपवैशद्यं स्वीकृतम् । तथाऽपि—अभ्यासविरहदशायां स्मरणे लौकिकविषयताया अप्रामाणिकत्वात् रजतभ्रमस्थले रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवानुपपत्तिः । अतः प्रत्यक्षात्मकमेव ज्ञानद्वयं स्वीकरणीयम् । रजतचाक्षुषे रजतचक्षुस्संयोगस्य कारणत्वात्, तादृशसंयोगसंपादनाय शुक्तौ रजतसद्भावव्यवस्थापनस्यावश्यकत्वात् ॥

न चे[1]—लौकिकविषयतासम्बन्धेनैव चाक्षुषं प्रति चक्षुस्संयोगस्य हेतुत्वादलौकिकचाक्षुषमलौकिकज्ञानलक्षणादिसन्निकर्षेणैव भविष्यतीति तत्र रजतकल्पनं व्यर्थम्—इति वाच्यम् । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभं पश्यामीति अनुभवाभावेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायास्सौरभादौ सत्त्वे मानाभावेन लौकिकान्यविषयतासम्बन्धेन

---

१. (टि.) नैयायिकाभिमतालौकिकसन्निकर्षखण्डनं नचेत्यादि-हेतुत्वस्वीकारादित्यन्तम् ॥

चाक्षुषाद्युत्पत्तये ज्ञानलक्षणादेस्सन्निकर्षत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् 'सौरभं स्मरामि' इति प्रत्ययाभ्युपगमेन विषयतासम्बन्धेन स्मृतित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया एव तत्र स्वीकारात् युगपत् ज्ञानद्वयं न जायत इति नियमे मानाभावात् लौकिका[1]लौकिकत्वविशेषाभावेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषमात्रे लाघवेन संयोगत्वेन हेतुत्वस्वीकारात्। इदं रजतं पश्यामीत्याद्यनुभवेन भ्रमस्थलेऽपि लौकिकविषयत्वावश्यकत्वाच्च । अन्यथा–रजतादौ लौकिकप्रत्यक्षं विना रजताद्यानयनादौ प्रवृत्त्य[2]नुपपत्तेः ॥

न च[3]–लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति दोषस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् रजतादौ लौकिकसन्निकर्षविरहेऽपि रजतप्रत्यक्षोपपत्तिरिति–वाच्यम् ; संयोगदोषयोरुभयोरेव हेतुत्वे परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशेन दोषस्य रजतभ्रमं प्रति हेतुत्वकल्पनेन च गौरवात् । सिद्धान्ते शुक्तित्वप्रकारकज्ञानस्य रजतभ्रमप्रतिबन्धकत्वेन तादृशज्ञा[4]नप्रतिबन्धकतयैव दोषस्योपयोगात् भ्रमं प्रति दोषस्य हेतुत्वाकल्पनात् ॥

अथ—इयं शुक्तिरिति ज्ञानस्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रति कथं प्रतिबन्धकत्वम्, तदभावतदभावव्याप्यज्ञानरूपत्वाभावात् । न च—तदभावावच्छेदकग्रहरूपतयैव इदं रजतमितिधीविरोधित्वं शुक्तिः रजतं नेति शुक्तित्वावच्छेदेन रजतत्वाभावनिश्चयविशिष्टस्य इयं

---

१. (टि.) लौकिकालौकिकत्वरूपविशेषद्वयाङ्गीकारेऽप्याह–इदं रजतमिति ॥

२. (टि.) प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति ॥ विषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तिं प्रति विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षस्य कारणत्वात्। अन्यथाऽतीन्द्रियपरमाण्वाद्यानयनादिप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः ॥

३. (टि.) रजतलौकिकविषयत्वमनङ्गीकृत्यापि–इदं रजतं पश्यामीत्यनुभवसमर्थनमाशङ्कते —न चेति ॥

४. (टि.) शुक्तित्वज्ञान-इत्यर्थः ॥

शुक्तिरितिनिश्चयस्य सम्भवति ; शुक्तिः रजतं नेत्यादिनिश्चयशून्यतादशायामपि तादृशोद्बुद्धसंस्कारसमवहितस्य इयं शुक्तिरितिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वानुभवेन तदसङ्ग्रहंप्रसङ्गात् । न च–निश्चयविशिष्टनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतायामुद्बुद्धसंस्कारसाधारणरूपेणैव[1] निश्चयस्य निवेशान्नोक्तानुपपत्तिरिति–वाच्यम् ; तावताऽपि इदं रजतमिति ज्ञानद्वयस्वीकारे रजतज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदककतया प्रतिबध्यत्वासम्भवात्—**इति चेन्न** ॥

शुक्तिज्ञानस्य रजतधीविरोधित्वं हि नावच्छेदकधर्मदर्शनविधया, किन्तु मन्दतरशब्दग्रहं प्रति तारतरशब्दग्रहस्य यथाऽभिभावकज्ञानविधया प्रतिबन्धकत्वं एवमल्पतरशुक्तिसंसृष्टरजतांशग्रहं प्रति शुक्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमनुभवबलात्स्वीक्रियते । अत एव निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यापि प्रतिबध्यतानिर्वाहः । तारशब्दग्रहदशायां निर्धर्मितावच्छेदककस्यापि मन्दशब्दग्रहस्यानुत्पत्तेस्तस्यापि प्रतिबध्यत्वावश्यकत्वात् ॥

उक्तञ्च श्रीभाष्ये—

“बाध्यबाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते ।
शुक्तिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहरूपतः ॥” —इति ॥

प्रचुरशुक्तिज्ञानस्य तदन्तर्गताल्पतररजतांशग्रहं प्रति अभिभावकज्ञानविधया प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तथा च–रजतभ्रमं प्रति शुक्तिज्ञानस्याभिभावकज्ञानविधया प्रतिबन्धकत्वे तद्विघटकतयैव दोषस्य भ्रमे उपयोगः ; भ्रमं प्रति दोषस्य हेतुतावादिनाऽपि शुक्तित्वप्रकारकज्ञानं प्रति दोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् ।

---

१. (टि.) उद्बुद्धसंस्कारसाधारणरूपेणेति ॥ अनुद्बुद्धसंस्कारान्यतदभावप्रकारकत्वेन प्राथमिकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकावच्छेदककोटौ निवेशनं कर्तव्यमिति भावः ॥

अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले शुक्तित्वप्रकारकज्ञानापत्तेः—इति **नोक्त-प्रतिबन्धकत्वं सिद्धान्तिनामधिकम्** ॥

उक्तञ्च श्रीभाष्ये—

"कदाचिच्चक्षुरादेस्तु दोषाच्छुक्त्यंशवर्जितः ।
रजतांशो गृहीतोऽतो रजतार्थी प्रवर्तते ॥
दोषहानौ तु शुक्त्यंशे गृहीते तन्निवर्तते ।" —इति ॥

तत्र **टीका** ॥ "दोषः—शुक्त्यंशाग्रहहेतुः । प्रचुरग्रहणाभिभूतत्वाभावात् अदृष्टवशाच्च रजतग्रहणं ; अदृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणादिति हि वक्ष्यते । उदाहरणान्तरेष्वप्युपजीव्यत्वाय हि तत्र तदुक्तिः ॥ "
—इति ॥

दोषः—शुक्त्यंशाग्रहहेतुः, शुक्त्यंशग्रहप्रागभावे क्षेमसाधारणकारणत्वाश्रयः । तथा च—कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं प्रतिबन्धकत्वमुक्तं भवति । प्रतिबन्धकतास्थले प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे हेतुतामङ्गीकृत्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमिति—**एकः पक्षः** ॥ प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यहेतुत्वं नोपेयते, किन्तु प्रतिबन्धकस्य कार्यप्रागभावे क्षेमसाधारणप्रयोजकत्वम् । न च—कारणकूटाश्रयक्षणोत्तरक्षणत्वस्य कार्योत्पत्तिव्याप्यतया प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि सकलकारणसत्त्वसम्भवात् कार्योत्पत्त्यापत्तिरिति—वाच्यम् । सकलकारणाश्रयत्वस्योक्तप्रतिबन्धकाभावसहितस्यैवोक्तव्याप्यतावच्छेदके प्रवेशादिति—**अपरः पक्षः** ॥ दोषः शुक्त्यंशाग्रहहेतुरिति वदतां टीकाकृतां द्वितीयपक्ष एव निर्भरः प्रतीयते । नचैवं प्रचुरग्रहणाभिभूतत्वाभा-

१, (टि.) क्षेमसाधारणेति ॥ अपूर्वपदार्थोत्पत्तिर्योगः ; स्थितपरिपालनं क्षेमः । तथा च योगक्षेमोभयसाधारणकारणत्वं च प्रयोजकतारूपमिह विवक्षितम् । साधारण-इत्यस्य निरूपित-इत्यर्थः ॥

वादित्यनेनाभिभावकज्ञानाभावस्य रजतग्रहणहेतुत्वाभिधानं विरुध्यत इति—वाच्यम्, प्रतिबन्धकाभावसहितसामग्र्या एव कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वेन एतन्मतेऽपि प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यपूर्ववृत्तित्वानपायात् अभिभूतत्वाभावादिति पञ्चम्यास्तन्मात्रपरत्वसम्भवेनाविरोधात्[1]। तस्मा- ल्लौकिकविषयतासम्बन्धेन[2] चाक्षुषं प्रति चक्षुस्संयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्तादृशसंयोगसम्पादनाय त्रिवृत्करणप्रतिनिधिन्यायाभ्यां शुक्त्यादौ रजतादिव्यवस्थापनं **श्रीभाष्ये** युक्तमेव। तत्र त्रिवृत्करणेन तद्व्यवस्थापनं यथा—

"बहुस्यामिति सङ्कल्पपूर्वसृष्ट्याद्युपक्रमे ।
तासां त्रिवृतमेकैकामिति श्रुत्यैव चोदितम् ॥
त्रिवृत्करणमेवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि ॥
शुक्लं कृष्णं पृथिव्याश्चेत्यग्नावेव त्रिरूपता ।
श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात्सर्वं सर्वत्र सङ्गताः ॥" —इति ॥

अयमर्थः—अण्डोत्पत्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिभूतानुयोगिकभूतान्तरप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगस्त्रिवृत्करणम् । तच्च तासां त्रिवृतं त्रिवृतमिति श्रुत्या ; तेजः जलप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगवत्, स्वाश्रयप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नशुक्लत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रमाविषयत्वात्, एवं तेजः पृथिवीप्रतियोगिकविलक्षण-

---

१. (टि.) पंचम्या इति—पंचम्यन्तशब्दस्येत्यर्थः । तन्मात्रपरत्वसम्भवेनेति—नियतपूर्ववृत्तित्वमात्रपरत्वसम्भवेनेत्यर्थः। मात्रशब्देन कारणत्वघटकानन्यथासिद्धत्वव्यवच्छेदः ॥

२. (टि.) लौकिकविषयतासम्बन्धेनेति-अभ्युपगम्यवादः अलौकिकसन्निकर्षस्य कारणतायाः उक्तरीत्या असम्भवात् लौकिकत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशस्य सिद्धान्ते अनुपपन्नत्वादनुपयोगाच्च ॥

संयोगवत्, स्वाश्रयप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नकृष्णत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रमाविषयत्वात्—इत्यनुमानेन च सिध्यतीति॥

न च—उक्तश्रुत्यनुमानाभ्यां पृथिव्यां तेजः प्रतियोगिकविलक्षणसंयोगसिद्धावपि शुक्तिरूपपृथिव्यां रजतांशरूपतेजस्संयोगसिद्धिर्न सम्भवतीति—वाच्यम् । शुक्तौ तेजोन्तरसंयोगकल्पने इदं रजतमिति प्रात्यक्षिकभ्रमोपपत्तये तत्र ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं कल्पनीयम् । सुरभिश्चन्दनखण्ड इत्युपनीतभानस्थले सौरभं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यभावेन सौरभादौ लौकिकविषयताविरहेपि प्रकृते रजतं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यनुरोधेन रजते लौकिकविषयतासत्त्वात्तन्निर्वाहाय, लौकिकसन्निकर्षस्येव दोषस्यापि तत्प्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति गौरवं, रजतांशरूपतेजस्संयोगकल्पने च तदुभयाकल्पनेन लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारेण रजतांशरूपतेजस्संयोगसिद्धेः॥

न च—शुक्त्यादौ प्रतीयमानानामवयवानां रजतावयवत्वं न सम्भवति, रजतादिभ्य आनीय निवेशितत्वाभावादिति—वाच्यम् । यतो रजतावयवतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वमेव रजतावयवत्वं, तच्च शुक्त्यन्तर्गतावयवानामप्यक्षतं, न ह्यापणस्थरजतावयवा अपि कुतश्चिद्रजतान्तरादेरानीय निवेशिताः ; तथा च—यादृशधर्मावच्छिन्नतेजोंशाद्रजतारम्भस्तादृशधर्मावच्छिन्नाः केचित्सूक्ष्मावयवाः शुक्तौ सन्ति॥ एतेन[1]—महाभूतानामेव परस्परं त्रिवृत्करणाङ्गीकारेऽपि शुक्तिरजतयोः परस्परं त्रिवृत्करणाभावेन शुक्तौ रजतावयवव्यवस्थापनं न सङ्गच्छत इति—निरस्तम् ॥ यादृशधर्मावच्छिन्नात्तेजोंशाद्रजतारम्भस्तादृशधर्मावच्छिन्नानामप्यंशानां महाभूतात्मके तेजसि सत्त्वेन, शुक्त्यारम्भकता-

---

१. (टि.) एतेन—रजतावयवतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नतेजोंशस्य शुक्त्यवयवान्तर्भावस्वीकारेणेत्यर्थः ॥

वच्छेदकधर्मावच्छिन्नानां पार्थिवभागानामपि महापृथिव्यां सत्त्वेन, तयोर्महाभूतत्रिवृत्करणदशायामेव मेलनसम्भवात् शुक्त्यादौ रजतसद्भावोपपत्तेः ॥

ननु—उक्तरीत्या भूते भूतान्तरभ्रमस्थले सन्निकर्षोपपादनसम्भवेऽपि स्थाणौ पुरुषभ्रमस्थले सन्निकर्षो न सम्भवति, पार्थिवभागयोः परस्परं त्रिवृत्करणाभावेन स्थाणौ पुरुषावयवासम्भवात् ॥

न च—यादृशधर्मावच्छिन्नात्पार्थिवांशात्पुरुषारम्भः तादृशधर्मावच्छिन्नत्वं पुरुषान्तरान्तर्गतावयवेष्विव स्थाण्वन्तर्गतावयवेष्वपि सम्भवति—इति वाच्यम्, पुरुषान्तर्गतावयवेषु पुरुषारम्भकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य प्रत्यक्षेण सिद्धिवत् स्थाण्ववयवेषु तादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेनासिद्धेः ॥

एवं—

"पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं हन्तुमिच्छति ॥" इत्यालङ्कारिकाङ्गीकृतस्य शुकतुण्डे पलाशकुसुमभ्रमस्य, भ्रमरे जम्बूफलभ्रमस्य च प्रात्यक्षिकस्य नोपपत्तिः । तत्राप्युक्तरीत्या सन्निकर्षासिद्धेः इन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वस्य संसारिपुरुषीयप्रत्यक्षविषयताव्यापकत्वादित्याक्षेपे स्थाण्वादौ पुरुषाद्यवयवव्यवस्थापनार्थं प्रतिनिधिन्यायमुदाजह्रुर्भाष्यकृतः । तथा च श्रीभाष्यम्—

"सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम् ।
सोमावयवसद्भावादिति न्यायविदो विदुः ॥
व्रीह्यभावे च नीवारग्रहणं व्रीहिभावतः ।
तदेव सदृशं तस्य यत्तद्द्रव्यैकदेशभाक् ॥
रूप्यादिसदृशश्चायं शुक्त्यादिरुपलभ्यते ।
अतस्तस्यात्र सद्भावः प्रतीतिरपि निश्चितः ॥" —इति ॥

अत्र—यो यत्सादृश्यप्रकारकबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः स तदवयववानिति वक्ष्यमाणसामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तसिद्धये प्रथमं पूतीकादौ सोमाद्यवयववत्ता साधिता ॥ तथा च—स्थाण्वादिः पुरुषाद्यवयववान्, पुरुषादिसादृश्यप्रकारकबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात्, यो यत्सादृश्यप्रकारकप्रत्यक्षविषयः स तदवयववान्, यथा सोमसादृश्यप्रकारकबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः सोमावयववान् पूतीकादिः—इत्यनुमानेन स्थाण्वादौ पुरुषाद्यवयवसिद्ध्या तत्र तत्प्रकारकप्रात्यक्षिकभ्रमोपपत्तिरिति भावः ॥ यद्यपि—**तदेव सदृशमि**त्यर्धेनोदाहरणस्य, **रूप्यादिसदृश** इत्यर्धेनोपनयस्य, **अतस्तस्यात्रसद्भाव** इत्यर्धेन निगमनस्य, प्रदर्शनेऽपि प्रतिज्ञाहेत्वोरप्रदर्शनान्न्यूनता । तथाऽपि—प्रतिज्ञाद्यवयवत्रिकस्येव उदाहरणादित्रिकस्यापि मीमांसकैरिव सिद्धान्तिभिरपि पूर्णत्वाङ्गीकारान्न दोषः ॥

उक्तञ्च **सर्वार्थसिद्धौ बुद्धिसरे**—

"'त्रीनुदाहरणान्तान्वा यद्वोदाहरणादिकान्' इत्युक्तक्रमेण त्र्यवयववत्त्वमेव प्रायेण परिपूर्णत्वम् ॥" —इति ॥

अथैवं—पञ्चावयवप्रयोगो न स्यात् । दृश्यते च तथा प्रयोगः यथा जिज्ञासाधिकरण**श्रीभाष्ये**—

"स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मैप्रकाशमानत्वात्, यो यस्स्वस्मै प्रकाशते स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते । यथा—तथाऽवभासमानत्वेनोभयवादिसम्मतस्संसार्यात्मा । यः पुनरहमिति न चकास्ति, नासौ स्वस्मै प्रकाशते । यथा—घटादिः । स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा तस्मादहमित्येव प्रकाशते ॥" —इति ॥

मैवम् ॥

प्रतिवादिनो यावद्भिरवयवैर्बोधस्तावन्तोऽवयवाः प्रयोक्तव्याः—

इत्येव नियमाङ्गीकारात्, पञ्चत्र्यादिसङ्ख्यानियमास्वीकारेण पञ्चावयवप्रयोगेऽप्याधिक्यविरहात् ॥

उक्तं च **सर्वार्थसिद्धौ**—

"त्र्यवयवपञ्चावयवयोर्द्वयोरपि सम्मतत्वादसत्पक्षवादिना त्र्यवयवप्रयोगे पञ्चावयवप्रयोगे च न न्यूनाधिकभावप्रसङ्गः ।"

—**इत्यलं प्रासङ्गिकेन** ॥

'रूप्यादिसदृशश्चायं शुक्त्यादिरुपलभ्यते'—इत्युपनयानुरोधात् 'तदेव सदृशम्' इत्युदाहरणेऽपि सदृशपदेन सादृश्यप्रकारकप्रत्यक्षविषय एव विवक्षितः ॥

एतेन—यत्र यत्सादृश्यं तत्र तदवयववत्त्वं—इति व्याप्तिर्न सम्भवति। "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च"—इति सूत्रोक्तव्योमसादृश्यवति ब्रह्मणि तदवयववत्त्वाभावेन ; "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च"—इति सूत्रोक्तब्रह्मसादृश्यवति जीवे तदवयववत्त्वाभावेन ; "शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः", "निर्दोषं हि समं ब्रह्म"—इत्यादिगीतोक्तपरस्परसादृश्यवत्सु जीवेषु परस्परावयवविरहेण च, व्यभिचारात्—**इति निरस्तम्** ॥ तत्सादृश्यप्रकारकबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं यत्र, तत्र तदवयववत्त्वं—इत्युक्तव्याप्तौ व्यभिचार विरहात्; उपनयवाक्ये उपलभ्यत इति पदेन सादृश्यप्रकारकबाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वस्यैव हेतुताप्रतीतेः ॥

वस्तुतस्तु—यत्र यत्सादृश्यं तत्र तत्सम्बन्धितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वमित्येव सामान्यव्याप्तिः । तथा च व्योमसम्बन्धितावच्छेदकमहत्त्वत्वावच्छिन्नसम्बन्धस्य ब्रह्मणि, ब्रह्मसम्बन्धितावच्छेदकानन्दत्वावच्छिन्नसम्बन्धस्य मुक्ते, एकजीवसम्बन्धितावच्छेदकज्ञानस्वरूपतात्वावच्छिन्नसम्बन्धस्य च जीवान्तरे—सत्त्वेन न व्यभिचारः ॥ —इति ॥

न चैवं– शुक्तौ रजतावयवो न सिध्यति, धर्मान्तरमादायापि सादृश्योपपादनसम्भवात्—इति वाच्यम् । बाह्यप्रत्यक्षविषयपदार्थेषु सादृश्यस्यावयवसम्बन्धनिबन्धनत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥

अत एव हि **श्रीहर्षेण** मुखे चन्द्रसादृश्योपपादनार्थं चन्द्रावयववत्त्वमुपपादितम् ॥ यथा **नैषधचरिते**—

"हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।"

इत्यादौ । एवमन्यत्रापि कविप्रबन्धेषु सादृश्योपपादनाय अवयवसम्बन्धप्रतिपादनं द्रष्टव्यम् ॥

न च–उक्तरीत्या शुक्तौ रजतावयवसिद्धावपि रजतत्वाश्रयस्यासिद्धया सन्निकर्षासिद्धितादवस्थ्यमिति—वाच्यम् । सिद्धान्ते अवयवसङ्घातस्यैव अवयविरूपत्वेन रजतावयवस्यैव रजतत्वाश्रयत्वात् ॥

अत्रेदमवधेयम् —

त्रिवृत्करणप्रतिनिधिन्यायाभ्यां शुक्त्यादौ रजतादिव्यवस्थापनेन रजतादिसन्निकर्षोपपत्त्या प्रत्यक्षात्मकज्ञानद्वयस्य भ्रमस्थलीयप्रवृत्तौ सत्यरजतस्थलीयप्रवृत्तौ च विशिष्टज्ञानस्य प्रत्येकं हेतुत्वे कारणताद्वयप्रसङ्ग इति विशिष्टज्ञानज्ञानद्वयोभयसाधारणमेकमेव हेतुत्वमभिमतम् । हेतुतावच्छेदकञ्च—रजतत्वप्रकारताशालिज्ञानविशिष्टेदन्त्वप्रकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च–एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन ॥

न चैवं--नेदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तिः, उक्तकारणसत्त्वादिति–वाच्यम् । रजतभेदरजतत्वात्यन्ताभावतद्व्याप्यावगाहिज्ञानानि इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकरजतत्वप्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेनानुगमय्य तादृशानुगतरूपावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्यापि प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशात् । वैशिष्ट्यञ्च—एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वरूपमेव ॥

उक्तं च टीकायां—

"इष्टरूपरूपिनिरन्तरभानात्प्रवृत्तिः, द्विष्टरूपरूपि निरन्तरभानात् निवृत्तिः। रूपरूपिणोर्धर्म्यन्तरनिष्ठत्वविरोधिधर्मान्तराश्रितत्वभानविरहेण विशेषितं भानं निरन्तरभानम् ॥" —इति ॥

रूपस्य धर्म्यन्तरनिष्ठत्वभानविरहेण रूपिणो विरोधिधर्मान्तराश्रितत्वभानविरहेण च विशेषितं रूपरूपिणोर्भानं निरन्तरभानमिति योजना बोध्या; रूपरूपिणोरित्यस्याकाङ्क्षावशेनोभयत्रान्वयात् । रूपस्य रजतत्वादेर्धर्म्यन्तरनिष्ठत्वं धर्म्यन्तरमात्रनिष्ठत्वं एतद्धर्म्यवृत्तित्वपर्यवसितम् । तच्च एतद्धर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व—एतद्धर्मिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व — एतद्धर्मिनिरूपिताधेयताशून्यत्वादिरूपम् । तज्ज्ञानं च रजतत्वमिदंपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, इदंपदार्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं, इदंपदार्थावृत्ति, इदं रजतं रजतत्वात्यन्ताभाववदित्यादिरूपम् । रूपिणः—इदमर्थस्य । विरोधिधर्माश्रितत्वं—रजतत्वाभावतदवच्छिन्नभेदतद्व्याप्यधर्मवत्त्वम् । उक्तज्ञानानामनुगतरूपेण एकाभावनिवेशश्च 'भानविरहेण' इत्येकवचनं प्रयुञ्जानैः **टीकाकारैरेव** व्यञ्जितः ॥

वस्तुतस्तु—भ्रमस्थले ज्ञानद्वयीयविशेष्यताप्रकारतयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावाङ्गीकारात् विशिष्टज्ञानवत् ज्ञानद्वयस्यापि रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिजनकत्वमिति नानुपपत्तिः ॥

एवं च— नेदं रजतमिति ज्ञानप्रतिबध्यत्वं च भ्रमस्य निर्वहति, रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वरूप तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य रजतत्वप्रकारकज्ञानविशिष्टेदन्त्वप्रकारकज्ञानरूपभ्रमे सत्त्वात् । अन्यथा विभिन्नज्ञानीयरजतत्वप्रकारतेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावानङ्गीकारे निरुक्तप्रति-

बध्यतावच्छेदकस्य भ्रमसाधारण्याप्रसक्तेरुक्तप्रतिबध्यत्वानुपपत्तिः रूपरूपिणोर्धर्म्यन्तरनिष्ठत्वविरोधिधर्मान्तराश्रितत्वभानविरहेण भान निरन्तरभानमिति **टीकाग्रन्थो**ऽप्युक्तार्थपर एव। भानविरहेणेति तृती-यार्थः प्रयोज्यत्वं भानपदार्थैकदेशविषयतायामन्वेति । भानं नाम-ज्ञानं, तत्त्वं च सविषयकत्वमेव । तथा च—नेदं रजतमित्यादिविरोधि-ज्ञानाभावप्रयोज्यविषयतावत्त्वं इदं रजतमित्यादिप्रवर्तकज्ञानस्योक्तं भवति। प्रतिबध्यतावच्छेदकविषयतायां हि प्रतिबन्धकीभूतज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वम् ॥ तथा च—नेदं रजतमिति ज्ञानप्रतिबध्यतानिर्वाहाय उक्तभ्रमस्थले ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य स्वीकर-णीयतया तादृशनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताया एव प्रवर्तक-तावच्छेदकत्वमिति—भावः ॥

अत एव उक्तनिरन्तरभानं विशेषणविशेष्यभावोपपादकत्वेन **श्रीभाष्ये** अभिधास्यते—

"देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वं देशान्तरस्याागृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रहणेन भवति ॥" —इति ।

एतद्भाष्यार्थश्च द्विचन्द्रज्ञानविचारावसरे वक्ष्यते ॥ एवं **पीतशङ्खादौ**[1] त्विति श्रीभाष्यमपि उक्तनिरूप्यनिरूपकभावगमकम् । अन्यथा पीत-त्वावच्छिन्नप्रकारत्वशङ्खत्वावच्छिन्नविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावा-भावे साक्षात्परम्परया वा तत्पदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोज-कत्वरूपसामर्थ्याभावेन समासासाधुतापत्तेः । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यताम्'—इत्यादौ राजपुरुषादिपदानां समासवारणाय समर्थपदयोरेव समासानुशासनात्, सामर्थ्यस्य निरुक्तैकवाक्यतारूप-त्वात्। इदं रजतमिति भ्रमस्थलसिद्धस्य रजतत्वेनेदं जानामीत्यनुभव-स्यापि नानुपपत्तिः। 'इमे रजतशुक्ती' इति ज्ञानस्थले रजतत्वेन शुक्तिं

१. (टि.) पीतशङ्खेतिसमासासाधुतापत्तेरित्यर्थः ॥

जानामीत्यनुभववारणाय द्वितीयान्तोल्लेख्येदमादिविशेष्यकत्वतृतीयान्तोल्लेख्यरजतत्वादिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावभानस्यावश्यकत्वेन ययोर्विषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्तन्निरूपितप्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभाव इति नियमसिद्धस्य भ्रमीयविशेष्यताप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्यापरित्यागात् ॥

एवं[1]—स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालिबुद्धित्वरूपं भ्रमपदशक्यतावच्छेदकमपि सुवचम् ॥

एतेन[2]—रजतत्वप्रकारकज्ञानविशिष्टेदन्त्वप्रकारकज्ञानत्वस्य तथात्वे[3] नेदं रजतमिति ज्ञानस्यापि भ्रमपदवाच्यत्वापत्तिः, इदं रजतमिति ज्ञानविरोधिज्ञानाभावविशिष्टत्वस्यापि तच्छक्यतावच्छेदकगर्भे निवेशे च इदंरजतमिति प्रमाया अपि भ्रमपदवाच्यत्वापत्तिः। स्वभिन्नत्व-एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन[4] रजतत्वप्रकारकज्ञानविशिष्टेदन्त्वप्रकारकज्ञानस्योक्तज्ञानाभावविशिष्टस्य भ्रमपद-

---

१. (टि.) एवमिति ॥ एवं-भ्रमस्थले ज्ञानद्वयविशेष्यताप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावाङ्गीकारेणेत्यर्थः । प्रकारताविशिष्टशरीरे-प्रथमसम्बन्धनिवेशात् रजतं दृष्ट्वा 'इदं रजतम्' इति प्रमायाः भ्रमत्ववारणं ; द्वितीयसम्बन्धनिवेशात् शुक्तिं दृष्ट्वा 'इयं शुक्तिः' इति प्रमायाः ज्ञानान्तरीयरजतत्वनिष्ठप्रकारताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वेऽपि न भ्रमत्वापत्तिः ॥

२. (टि.) एतेन-निरुक्तरूपस्य भ्रमपदशक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेण ॥

३. (टि.) तथात्वे—भ्रमपदशक्यतावच्छेदकत्वे ॥

४. (टि.) एककालावच्छिन्नत्वनिवेशात्–भिन्नकालीनरजतप्रमावत्पुरुषनिष्ठशुक्तिप्रमाया इदमित्याकारिकायाः भ्रमत्ववारणम् । एकात्मवृत्तित्वनिवेशात्—भिन्नपुरुषीयरजतप्रमासमानकालीनतादृशप्रमाया न भ्रमत्वापत्तिः ॥ स्वभिन्नत्वनिवेशस्य मूलोक्तदूषणवारणमेव प्रयोजनम् ॥

वाच्यत्वे च रजतत्वप्रकारकज्ञानोत्तर[1]कालीनेदन्त्वप्रकारकज्ञानस्य प्रमात्मकस्य तथात्वापत्तिरित्यादिकं—**समाहितम्** ॥

उक्तरीत्या भ्रमस्थल एव विभिन्नज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्वीकारेण निरुक्तभ्रमपदशक्यतावच्छेदकस्यानतिप्रसङ्गात्। "संशयस्थले—पुरोवृत्तिमात्रमगृहीतविशेषमनुभूयते, स्थाणुपुरुषौ तु स्मर्येते"—इति **सर्वार्थसिद्ध्युक्तरीत्या** कोटिद्वयस्मृतिविशिष्टधर्म्यनुभवस्य स्वीकारात् स्थाणुत्वतदभावनिष्ठयोस्स्मृतिनिरूपित प्रकारतयोरनुभवीयेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वेन स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टप्रकारतारूपसंशयपदशक्यतावच्छेदकमपि पुरोवृत्त्यनुभवविशिष्टकोटिद्वयस्मरणे निराबाधम्। वह्न्यभावविशिष्टह्रदांशे अनुभवरूपं वह्न्यंशे स्मरणरूपं निर्वह्निर्ह्रदो वह्निमानित्याकारकमाहार्यज्ञानं स्वीक्रियते। तत्रापि स्वनिरूपितत्वस्वावच्छेदक[2]विरोधितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपमाहार्यपदशक्यतावच्छेदकमव्याहतम्। अयं च निरूप्यनिरूपकभावः प्राभाकरमतसिद्ध इति **प्रामाण्यवादगादाधर्यां** स्फुटम् ॥

न च—विभिन्नज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्वीकारे इदं रजतमित्यादिभ्रमे तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वरूपमन्यथाख्यातित्वमङ्गीकृतमेवेति—वाच्यम्। अन्यथाख्यातित्वं हि—स्वाश्रयाभाववन्निष्ठत्व-स्वनिरूपितत्व-स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यता[3]-

१. (टि) ज्ञानोत्तरकालीनेति — ज्ञानोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षणोत्पत्तिकेत्यर्थः। ज्ञानस्य क्षणद्वयावस्थायित्वमङ्गीकृत्येदम्। अन्यथा एककालावच्छिन्नत्वस्य तयोः पूर्वोत्तरज्ञानयोरसत्त्वेन उक्तानुपपत्तिविरहात् ॥

२. (टि.) स्वावच्छेदकस्य विरोधीत्यर्थः ॥

३. (टि.) विशेष्यतावत्त्वमिति—निरूपकतासम्बन्धेन तद्वत्त्वमित्यर्थः ॥

वत्त्वम् । तच्च न सिद्धान्ते स्वीकृतम् ; तृतीयसम्बन्धानभ्युपगमात् भ्रमस्थले सर्वत्र ज्ञानभेदाभ्युपगमेन विशेष्यताप्रकारतयोरेकज्ञान-निरूपितत्वासम्भवात् ॥

यत्तु — पुरोवृत्त्यनुभवजनितसंस्कारेण कोटिद्वयस्मृतिहेतु-संस्काराभ्यां च युगपदेकं स्मरणं संशयस्थले स्वीक्रियत इति— सर्वार्थसिद्धावुक्तं ; तदपि—'भाष्यकृतां अन्यथाख्यातिरभिप्रेता' इति वदतां सयूथ्यानां मतस्य तत्रैव पूर्वमुपन्यस्तत्वात् तन्मताभिप्रायेण ॥

तथा हि—

'शुक्तिशकलमेव मया रजततया गृहीतम्'

इति प्रतीतिस्वारस्यात्,

"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।"

"अयथावत्प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ राजसी ।"

"अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः ।"

इत्याद्याप्तवाक्यस्वारस्याच्च भ्रान्तावन्यथाभानं प्रथममुपन्यस्तं भाष्य-काराभिप्रेतमित्येके वदन्तीति केषांचिन्मतमुपन्यस्य ज्ञानसामान्यस्य याथार्थ्यपक्ष एव भाष्यकाराभिप्रेत इति कल्पान्तरं चोपन्यस्तम् ॥ तत्र द्वितीयकल्पस्य साम्प्रदायिकत्वप्रतिपादनेन तत्रैव स्वनिर्भर-स्सूचितः ॥ तदनन्तरञ्च पुरोवृत्त्यनुभवसहितकोटिद्वयस्मरणं संशयः, अथवा पुरोवृत्त्यनुभवजनितसंस्कारकोटिद्वयस्मृतिहेतुसंस्कारैरेकस्मरणं संशय इति, संशयस्थले पक्षद्वयं प्रतिपादितम् । तत्र पुरोवृत्त्यनुभव-सहितकोटिद्वयस्मरणं संशय इति पक्ष एव ज्ञानयाथार्थ्यमते स्वीक्रियते ; अथवेत्यादिपक्षस्तु अन्यथाख्यात्यङ्गीकर्तृमताभिप्रायेण— इति विवेकः ॥

अथ—अत्र ज्ञानयाथार्थ्यपक्षे धर्मिस्थाणुत्वरूपैककोट्युभयांशेऽनुभवस्तदभावरूपकोट्यंशे स्मरणमिति ज्ञानद्वयात्मकं संशयात्मक-

ज्ञानमिति कुतो न स्वीकृतम् । एवमन्यथाख्यात्यङ्गीकारपक्षे स्थाणुत्वरूपकोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वाङ्गीकारे एककोटिभासकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या अपरकोटिभानप्रतिबन्धकत्वेन लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयासम्भवेऽप्युभयकोट्यंशे ज्ञानलक्षणाजन्यमानसप्रत्यक्षात्मकसंशयस्वीकार एवोचितः, स्मरणात्मकत्वपक्षेऽपि स्मरणस्य समानाकारानुभवजन्यत्वनियमेनानुभवात्मकसंशयस्वीकारस्यावश्यकत्वात् —**इति चेत्** ॥

मैवम् । ज्ञानयाथार्थ्यपक्षे स्थाणुत्वधर्म्युभयांशे अनुभवरूपत्वं अभावरूपकोट्यंशे स्मरणरूपत्वमित्यङ्गीकारे कोटिद्वयस्यैकज्ञानविषयत्वाभावेन कोटिद्वयप्रकारतयोस्सामानाधिकरण्याभावेन निरुक्तसंशयपदशक्यतावच्छेदकानुपपत्तेः, सिद्धान्ते ज्ञानलक्षणानङ्गीकारेणानुभवरूपत्वासम्भवेनान्यथाख्यातिपक्षे स्मरणरूपतास्वीकारात् । स्मृतेः समानाकारानुभवजन्यत्वनियमस्त्वसिद्ध एव, पदस्मृतौ वाक्यस्मृतौ च व्यभिचारात् पदघटकानां वर्णानां वाक्यघटकानां पदानाञ्च युगपदवस्थानासम्भवेन तावद्गोचरप्रत्यक्षासम्भवात् । तत्र—यथा प्रत्येकवर्णानुभवजन्यसंस्कारैस्तावद्गोचरमेकं स्मरणं, तथा प्रत्येकं स्थाणुत्वाद्यनुभवजन्यसंस्कारैस्तावद्गोचरमेकं स्मरणमिति—नानुपपत्तिः । स्थाणुत्वविरुद्धविशेषणतया स्थाणुत्वाभाववान् इति निर्धर्मितावच्छेदककानुभवजन्यसंस्कारस्थाणुत्वाभावविरुद्धापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन स्थाणु-

---

१. (टि·) ननु—धर्मिस्थाणुत्वतदभावसंस्काराणां प्रत्येकानुभवजन्यानां संशयकारणत्वोपगमो न युज्यते । संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यनिर्वाहाय संशये कोट्योर्विरोधस्य संसर्गतया संसर्गतावच्छेदकतया वा भानस्यावश्यकतया विरोधानवगाहिकोटिद्वयावगाह्यनुभवजन्यसंस्काराभ्यां विरोधावगाहिकोटिद्वयस्मरणस्यासम्भवादिति स्मरणरूपोऽपि संशयो विरोधावगाहितत्समानाकारकानुभवजन्य संस्कारादेव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यमित्याशंकायामाह—स्थाणुत्वविरुद्धविशेषणतयेति । स्थाणुत्वविरुद्धा या विशेषणता अभावीयविशेषणतासम्बन्धः तेनेत्यर्थः । इदं च विरोधस्य संसर्गतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण ॥

त्ववानिति निर्धर्मितावच्छेदककानुभवजन्यसंस्कारधर्म्यनुभवजन्यसंस्कारैर्मिलितैः संशयाभ्युपगमेन संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यनिर्वाहार्थं संशयकोट्योर्विरोधस्य संसर्गतया भानोपगमेऽपि क्षतिविरहादिति ॥

अथ—उक्तरीत्या भ्रमस्थलसिद्धज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य भाष्यानुमतत्वे 'यथार्थं सर्वविज्ञानम्' इति भाष्याभिप्रेते रजतत्वं शुक्तिनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वाभाववदिति पूर्वोक्तानुमाने बाधः ; शुक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्मकस्य शुक्तिनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वस्य रजतत्वे सत्त्वात्—इति चेन्न ॥ स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व–स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन शुक्तिनिष्ठविषयताविशिष्टा याऽवच्छेदकता तदभावस्यैव साध्यतया विवक्षितत्वात् । अत एव शुक्तिः रजतत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयः, रजतोपायान्यत्वे[1] सति रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वात्—इत्यन्यथाख्यातिसाधकानुमाने यथाश्रुते सिद्धसाधनसम्भवेऽपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन[2] रजतत्वप्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वस्य साध्यत्वे तदसम्भवात् दूषणान्तरमुक्तं टीकायाम् ॥

तथा च 'अन्यस्यान्यथाभानायोगाच्च' इति **भाष्यप्रतीकमुपादाय टीकाग्रन्थः** ॥

> "शुक्तिशकलस्यैव रजतज्ञानबिषयत्वं रजतोपायान्यत्वे सति रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वात् साधयितुमप्ययुक्तम् । तथा हि—इदमर्थस्य रजतत्वजातिविशिष्टताज्ञानविषयत्वं हि साध्यं, तदबाधितप्रवृत्तिविषयत्वप्रयुक्तमिति हेतोः सोपाधिकत्वम् । शुक्तिर्न रजततया भाति, शुक्तित्वात्, सम्प्रतिपन्नवत्—इति बाधः" —इति ॥

---

१. (टि.) रजतोपायान्यत्वे सतीति विशेषणं—रजतधर्मनिर्माणौपयिकौषध्यादिगोचररजतार्थिप्रवृत्तिविषये ओषध्यादौ व्यभिचारवारणाय ॥

२. (टि.) स्वनिरूपितत्व-स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥

अयमर्थः ॥ रजतत्वजातिविशिष्टताज्ञानविषयत्वं—रजतत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपकज्ञाननिरूपितविशेष्यत्वं ; जातिपदेन निरवच्छिन्नत्वसूचनात्, विशिष्टतापदस्य प्रकारतापरत्वात् । तथा च रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वविशिष्टज्ञाननिरूपितविशेष्यत्वस्योक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वपर्यवसितस्य साध्यतास्वीकारान्न रजतशुक्ती इति ज्ञानमादाय न वा ज्ञानद्वयीयविषयतयोः निरूप्यनिरूपकभावमादाय सिद्धसाधनम्, तदबाधितप्रवृत्तिविषयत्वमिति हेतोः सोपाधिकत्वमित्युक्तसाध्यं रजतानयनसाध्यका रजतोपादानिका या प्रवृत्तिः तद्विषयतावच्छेदकीभूतरजतत्ववत्ताप्रयुक्तामिति रजतत्वं प्रकृतानुमाने उपाधिरित्यर्थः । यथाश्रुते तादृशविशिष्टज्ञानोत्तरकालीनस्य तादृशप्रवृत्तिविषयत्वस्य तादृशविशिष्टज्ञानविषयतां प्रति प्रयोजकत्वासम्भवात् पूर्वकालीनस्य समानकालीनस्य वा अप्रयोजकत्वादसङ्गतेः ॥

ननु—उक्तानुमाने रजतत्वमुपाधिरस्तु, तावता को दोष इत्यत आह 'शुक्तिर्न रजततया भाति'—इति ॥

शुक्तिः निरुक्तोभयसम्बन्धेन रजतत्वनिष्ठप्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वाभाववतीत्यर्थः, शुक्तित्वात्--रजतत्वाभावात् । तथा च–उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनमुपाधेर्दूषकताबीजमिति भावः ॥

यद्यपि—सत्प्रतिपक्ष इत्येव वक्तुमुचितम् । **तथाऽपि** पक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापक--पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारताशाल्यनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका यद्रूपावच्छिन्नविषयता तद्रूपावच्छिन्नत्वं बाधत्वम् । तच्च सत्प्रतिपक्षसाधारणम् । बाधसत्प्रतिपक्षयोः पार्थक्ये प्रमाणाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य बाध इत्युक्तमिति ध्येयम् ॥

ननु—इदं रजतमिति भ्रमस्थले रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभव-निर्वाहाय प्रत्यक्षात्मकज्ञानद्वयोपपादनसम्भवेऽपि पीतश्शङ्ख इत्यादौ कथं तदुपपादनं, पीतरूपस्यासन्निकृष्टत्वात् ॥ न च—तत्र पीतांशे प्रत्यक्षासम्भवेऽपि स्मरणसम्भव इति—वाच्यम्। तत्रापि पीतं साक्षात्करोमित्यनुभवस्य तुल्यत्वात्॥ न च—त्रिवृत्करणप्रतिनिधिन्यायाभ्यां शङ्खादौ पीतरूपाश्रयद्रव्यव्यवस्थापनं सम्भवति ; शङ्खपीतरूपाश्रय-द्रव्ययोर्द्वयोरपि पार्थिवत्वेन तयोस्त्रिवृत्करणासम्भवात्, शङ्खे पीत-रूपाश्रयद्रव्यसादृश्याभावाच्च। तथात्वे पीतरूपस्य सर्वदोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यन्यथाख्यातिरेव तत्राङ्गीकरणीया—इति चेत् ॥

अत्र भाष्यकृतः—

"नयनान्निष्क्रान्तं पित्तद्रव्यं शङ्खेन सह संयुज्यते। तत्र पित्त-द्रव्यगतस्य पीतरूपस्य चक्षुस्सन्निकृष्टत्वात् पीतरूपत्वा-वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपित्तद्रव्यनिष्ठविशेष्यताशालिचाक्षुष-शङ्खत्वप्रकारतानिरूपितशङ्खनिष्ठविशेष्यताशालिचाक्षुषरूप-ज्ञानद्वयात्मकं पीतश्शङ्ख इति ज्ञानमुपपन्नमिति न तत्रान्यथा-ख्यातिः; तादृशज्ञानद्वयीयपीतत्वावच्छिन्नप्रकारताशङ्खत्वा-वच्छिन्नविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावश्च पूर्वमेवोक्तः ॥ न च—पित्तद्रव्यगतपीतरूपस्येव शङ्खगतशुक्लरूपस्यापि चक्षुस्सन्निकृष्टत्वात् कुतो न प्रत्यक्षमिति—वाच्यम् । तस्य पित्तगतपीतरूपाभिभूतत्वात् ॥ न च—स्वनयननिष्क्रान्तस्य पित्तद्रव्यस्य शङ्खादिसंयुक्तत्वे पार्श्वस्थानामपि तादृशद्रव्य-प्रत्यक्षापत्तिरिति--वाच्यम्। स्वाश्रयपित्तद्रव्यानाश्रयचक्षुर्जन्य-प्रत्यक्षं प्रति पित्तद्रव्यगतसूक्ष्मत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् ॥"

—इति ॥

---

१. (टि.) पीतरूपत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ॥

स्वपदं सूक्ष्मत्वपरं, अत्र विषयतासम्बन्धः प्रतिबध्यतावच्छेदकः, अपृथक्सिद्धिश्च प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धः—इति बोध्यम् ॥ पित्तोपहतस्य तादृशपित्तद्रव्यचाक्षुषोपपत्तये चक्षुषि स्वाश्रयपित्तद्रव्यानाश्रयत्वनिवेशः । स्वानाश्रयचक्षुर्जन्यप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन पित्तद्रव्यस्य वा प्रतिबन्धकत्वान्नानुपपत्तिः ॥

एवं—जपाकुसुमप्रभायाः स्फटिके संक्रान्तत्वाल्लौहित्यप्रकारकप्रभाविशेष्यकप्रत्यक्षस्फटिकत्वप्रकारकस्फटिकविशेष्यकप्रत्यक्षात्मकज्ञान-द्वयरूपं लोहितः स्फटिक इति ज्ञानमिति तत्रापि नान्यथाख्यातिः, तद्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावश्च पूर्ववत् बोध्यः । जपाकुसुमप्रभाप्रत्यक्षे स्वच्छद्रव्यसंयोगावच्छेदकदेशावच्छिन्नचक्षुस्संयोगस्य हेतुतया स्फटिकावच्छेदेनैव तादृशप्रभाप्रत्यक्षं, न भूतलावच्छेदेन। तादृशप्रभानिष्ठभूतलावच्छिन्नचक्षुस्संयोगस्य स्वच्छद्रव्यसंयोगावच्छेदकदेशानवच्छिन्नत्वात्। स्फटिकगतरूपस्य तादृशप्रभागतरक्तरूपेणाभिभूतत्वात् अग्रहः—**इत्यवधेयम्** ॥

मरीचिकाजलज्ञानस्थलेऽपि नान्यथाख्यातिः, तेजःपृथिव्योरपि त्रिवृत्करणेन जलांशसत्त्वात्तादृशजलस्यैव ग्रहणात् ॥

न चैवं—मरीचिकायां मरीचिकात्वप्रकारकज्ञानवतामपि तत्र जलज्ञानापत्तिरिति—वाच्यम् । मरीचिकात्वप्रकारकज्ञानस्य तदन्तर्गतजलज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् । मरीचिकात्वप्रकारकज्ञानं प्रति दोषस्य प्रतिबन्धकतया दोषसत्तादशायां मरीचिकात्वप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धेन तत्र जलज्ञानोत्पादस्य, दोषविरहदशायां च मरीचिकात्वप्रकारकज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन जलज्ञानानुत्पादस्य च उपपत्तेः ॥

न च—मरीचिकात्वप्रकारकज्ञानोत्पत्तिदशायां जलज्ञानापत्तिः न तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतया वारयितुं शक्यत इति—वाच्यम् ।

---

१. (टि.) लाघवादाह—स्वानाश्रयेति ॥

अदृष्टस्य कारणतयैव तद्वारणात् ॥ एतदभिप्रेत्योक्तं श्रीभाष्ये—

"मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेजःपृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेजःपृथिव्योरग्रहणात्, अदृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणाद्यथार्थत्वम्" —इति ॥

तेजःपृथिव्योरग्रहणात् — तेजस्त्वपृथिवीत्वयोरग्रहणादित्यर्थः ।

अत्र टीका—"अदृष्टस्य नियामकत्वं सर्वैरपि ख्यात्यन्तरवादिभिरभ्युपेयं, अन्यथा सर्वदा सर्वेषां सर्वत्र सर्वविषयभ्रमप्रसङ्गात्; कदाचिदपि भ्रमाभावप्रसङ्गाच्च" —इति ॥

अलातचक्रभ्रमस्थलेऽपि नान्यथाख्यातिः, तथा हि—तत्प्रदेशापेक्षया चक्रत्वं हि तत्प्रदेशसम्बन्धिसप्तादिक्संयोगविशिष्टाष्टमदिक्संयोगवत्त्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन । यद्यप्यलाते एकदिक्संयोगध्वंसानन्तरमेवापरदिक्संयोग इत्युक्तोभयसम्बन्धेन सप्तदिक्संयोगवैशिष्ट्यमष्टमदिक्संयोगे नास्ति । तथाऽप्युक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नसप्तदिक्संयोगनिष्ठप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्न - विशेष्यताशालिज्ञानाष्टमदिक्संयोगत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितालातत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानरूपज्ञानद्वयस्वीकारान्नान्यथाख्यातिः। तादृशज्ञानद्वयीयसप्तदिक्संयोगत्वावच्छिन्नप्रकारत्वाष्टमदिक्संयोगत्वा-

---

१. (टि.) अदृष्टरूपकारणविरहादेव न तद्दशायां जलज्ञानापत्तिरिति भावः। यद्यपि तदुत्तरमपि तादृशकारणविरहादेव जलज्ञानोत्पत्तिवारणे मरीचिकात्वप्रकारकज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वे विफलम् । तथाऽपि क्लृप्तप्रतिबन्धकाभावरूपस्य कारणस्य तत्राभावादेव तद्वारणे अदृष्टस्य तत्र कारणत्वान्तरकल्पनमयुक्तमिति भावः॥

१. (टि.) तत्प्रदेशसम्बद्धसप्तादिक्संयोगवान् — इत्याकारकज्ञानीयविशेष्यतेत्यर्थः, संयोगवत्त्वं च निरुक्तसम्बद्धद्वयेन ॥

वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः पूर्ववद-वसेयः ॥

अत्र सप्तदिक्संयोगानां क्रमिकाणां मेलनासम्भवेन एकप्रत्यक्ष-विषयत्वासम्भवेऽपि तावत् संयोगानुभवजन्यसंस्कारसप्तकजन्यैकस्मरण-विषयत्वं सम्भवतीति बोध्यम्। आयसचक्रस्थले च युगपदेकप्रदेशसम्ब-न्ध्यष्टदिक्संयोगसत्त्वेन उक्तोभयसम्बन्धेन सप्तदिक्संयोगविशिष्टाष्टम-दिक्संयोगत्वावच्छिन्नप्रकारताशाल्येकमेव प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानमिति विशेष इत्यवधेयम् ॥

दर्पणादौ निजमुखादिप्रतीतिस्थलेऽपि नान्यथाख्यातिः। तत्र हि—चाक्षुषतेजसः प्रसरणेन दर्पणसंयोगे सति तादृशतेजसि निज-मुखसंयोगजनिका प्रतिहत्यात्मिका क्रिया जायते, तादृशक्रियां प्रति च दर्पणादिसंयोगत्वेन हेतुता। तेन न पाषाणादिसंयोगात्तादृशक्रिया-पत्तिः। तथा च चक्षुस्संयोगस्य दर्पणनिजमुखयोरुभयोरपि सत्त्वाद्दर्पण-वृत्तित्वप्रकारकज्ञानमुखत्वप्रकारकज्ञानरूपप्रत्यक्षद्वयं तत्रोत्पद्यते। तादृशवृत्तित्वनिष्ठप्रकारतामुखनिष्ठविशेष्यतयोः निरूप्यनिरूपकभावः पूर्ववत्। एवं दर्पणवृत्तित्वावगाहिज्ञाने दर्पणांशे आभिमुख्यं प्रकारतया भासते। तज्ज्ञानीयाभिमुख्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वमपि ज्ञानान्तरीयमुखत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां स्वीक्रियते। अतश्च दर्पणे ममाभिमुखं मुखमिति प्रतीत्युपपत्तिः। तथा दर्पणांशे भासमान-मलिनत्वाल्पत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वमपि तादृशविशेष्यतायां स्वीक्रियत इति मुखं मलिनमल्पमित्यादिप्रतीतिनिर्वाहः ॥

ननु—सव्यदक्षिणभावविपर्यासः कथं? दृश्यते च दर्पणे सव्य-तया धृतं वस्त्रादिकं दक्षिणतया, उपवीततया धृतं यज्ञसूत्रं

प्राचीनावीतत्वेन—इति चेत् ॥ उच्यते। आपेक्षिको[1] हि सव्य-दक्षिणभावः तत्र हि स्वाभिमुखतया विपर्यस्तसव्यदक्षिणभावस्य मुखस्य च भेदाग्रहेण दर्पणदेशांशे भासमानसव्यत्वादिनिष्ठप्रकारता-निरूपितत्वस्य स्वदेशांशे भासमानवस्त्रादिनिष्ठविशेष्यतायां स्वीकारेण सव्यस्य दक्षिणतया दक्षिणस्य सव्यतया च भानोपपत्तिः ॥ इदमत्र कल्पान्तरं—दर्पणादौ मुखादिसन्निधानवशात् मुखसजातीयं प्रतिबिम्बं नाम वस्त्वन्तरं जायते; तस्य च स्पर्शशून्यत्वान्न त्वगिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं, किन्तु उद्भूतरूपवत्त्वाच्चाक्षुषमात्रम् । तत्र तिलकाद्युत्पत्तिं प्रति स्वाश्रयसान्निध्यसम्बन्धेन मुखगततिलकस्य तत्र क्रियाद्युत्पत्तिं प्रति उक्तसम्बन्धेन मुखगताक्रियायाश्च हेतुत्वं तन्नाशस्य तन्नाशहेतुत्वमि-त्यादिकं चानुभवानुरोधादङ्गीक्रियते। दर्पणे मुखप्रतिबिम्बस्य जातत्वा-देव दर्पणे मुखं प्रतिफलति, दर्पणे मुखप्रतिबिम्बो जायत इत्यादि-व्यवहारः । दर्पणे मुखं प्रतिफलतीत्यस्य दर्पणनिष्ठप्रतिबिम्बजनकं मुखमित्यर्थः ॥

न च—दर्पणविशेष्यकचाक्षुषप्रकारीभूतं मुखमित्यर्थाङ्गीकारात्-प्रतिबिम्बानुत्पत्तावपि तादृशव्यवहारोपपत्तिरिति—वाच्यम् । तथा सति भूतलविशेष्यकघटप्रकारकचाक्षुषदशायां भूतले घटः प्रति-फलतीत्यादिव्यवहारापत्तेः ॥

---

१. (टि.) आपेक्षिको हीति ॥ अयमर्थः । स्वस्य यत्सव्यं तदभिमुख-पदार्थस्य दक्षिणं, यत् स्वस्य दक्षिणं तदभिमुखपदार्थस्य सव्यं — इति हि लोकेऽनुभवः । तथा च अभिमुखतया भासमानदर्पणे सव्यदक्षिणभावो विपर्यस्त एव । तथाविधसव्यदक्षिणभावविशिष्टतया मुखस्य भेदाग्रहणेन विपर्यस्तसव्यत्वदक्षिण-त्वयोः स्वदेशस्थवस्त्राद्यंशे भानाङ्गीकारेण विपर्यासेन भानोपपत्तिः । तत्र ज्ञान-द्वयीयसव्यत्वादिनिष्ठप्रकारत्ववस्त्रादिनिष्ठविशेष्यत्वयोः निरूप्यनिरूपकभावाङ्गीकारेण नान्यथाख्यातिप्रसङ्ग इति ॥

न च–स्वच्छद्रव्यविशेष्यकभ्रमप्रकारत्वमेव प्रतिफलतेरर्थः, तेन नोक्तदोषः, न वा दर्पणे दर्पणत्वं प्रतिफलतीति व्यवहारश्चेति–वाच्यम्, प्रतिबिम्बोत्पत्त्यधिकरणत्वादन्यस्य स्वच्छत्वस्य दुर्वचत्वादिति । अयं च पक्षः **अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः**–इतिसूत्रभाष्यस्वरससिद्ध इत्यस्मिन् पक्षे नान्यथाख्यातिगन्धः । एवं दिङ्मोहस्थलेऽपि नान्यथाख्यातिः । सिद्धान्ते हि दिक्त्वं नातिरिक्तमभ्युपगम्यते, प्राच्यादिव्यवहारस्य उभयवादिसम्मतैस्तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशादिद्रव्यैस्तत्तदुपाधिभिरेव वा उपपन्नत्वात्। 'पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्' इत्यादिश्रुतेश्चाभिमानिदेवतासृष्ट्या उपाधिसृष्ट्या वा निर्वाहात् । एवं चोपाधिविशेषविशिष्टगगनस्यैव दिक्त्वपक्षे प्राच्यां इयं प्रतीचीति भ्रमस्थले इदन्त्वेन प्राचीप्रत्यक्षं सन्निकृष्टप्रतीचीत्वरूपोपाधिविशेषप्रकारकप्रत्यक्षं चेति ज्ञानद्वयस्य तादृशज्ञानद्वयीयविषयितयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य च स्वीकारान्नानुपपत्तिः। उपाधेरेव दिक्त्वे तु प्राचीरूपोपाधिविशेष्यकमिदन्त्वेन ज्ञानं, तादात्म्येन प्रतीचीरूपोपाधिविशेषप्रकारकज्ञानं चेति ज्ञानद्वयमिति विशेषः। पक्षद्वयेऽपि पुरोवर्तिनि प्राचीत्वरूपधर्मज्ञाने दोषस्य प्रतिबन्धकत्वमिति बोध्यम् । उक्तपक्षद्वयं च **न्यायसिद्धाञ्जनसिद्धम्** ॥ **श्रीभाष्ये च**—

> "दिङ्मोहे तु दिगन्तरस्यास्यां दिशि विद्यमानत्वात् दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्था"—इत्युक्तम् ॥

तत्रैकस्यां दिशि दिगन्तरस्य सामीप्यसम्बन्धेन सत्त्वात् प्रत्यक्षात्मकज्ञानद्वयमुपपन्नमित्यर्थः ॥

द्विचन्द्रज्ञानादावपि नान्यथाख्यातिः । तत्र हि चक्षुर्मध्यदेशसंयुक्तेनाङ्गुलिना तिमिरादिना वा मध्ये चक्षुर्वृत्तेः प्रसरणप्रतिबन्धे तदङ्गुलिपार्श्वद्वये चाक्षुषतेजसः प्रसरणात् चक्षुषो वृत्तिद्वयं जायते,

तत्रैकया चन्द्रतद्देशोभयसंयुक्तया आधेयतासम्बन्धेन एकत्व-विशिष्टतद्देशप्रकारकचन्द्रविशेष्यकमेकं तद्देशे चन्द्र इत्याकारकज्ञानं जन्यते । द्वितीयया तु किञ्चिद्वक्रगत्या वृत्त्या एकत्वविशिष्ट-चन्द्रसमीपदेशप्रकारकप्रत्यक्षचन्द्रविशेष्यकप्रत्यक्षरूपज्ञानद्वयं एकत्व-विशिष्टैतद्देशे चन्द्र इत्याकारकं भ्रमात्मकं ज्ञानं जन्यते । तत्र ज्ञानद्वयीयविषयितयोर्निरूप्यनिरूपकभावः पूर्ववत् ॥ ततश्च देश-द्वयविशेष्यकानेकैकत्वप्रकारकज्ञानद्वयरूपापेक्षाबुद्धिसंपत्त्या तादृ-शापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वप्रकारकप्रत्यक्षचन्द्रविशेष्यकप्रत्य-क्षात्मकज्ञानद्वयरूपं द्वौ चन्द्रावित्याकारकं भ्रमात्मकं ज्ञानमुदेति । तत्रापि निरूप्यनिरूपकभावः पूर्ववत् ॥

यद्यपि—अनेकविशेष्यकैकत्वप्रकारकसमूहालम्बनबुद्धिरेवापेक्षा-बुद्धिरिति सम्मता नैयायिकादीनाम् । **तथाऽपि**—समूहालम्बनज्ञान-द्वयोभयसाधारण्येन सामानाधिकरण्यकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन तद्व्यक्तिविशेष्यकैकत्वप्रकारकज्ञानविशिष्टतदन्यव्यक्तिविशेष्यकैकत्व-प्रकारकज्ञानमेवापेक्षाबुद्धिरित्यङ्गीकर्तुमुचितम्॥ तथा च स्वसमानाधि-करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकैकत्वत्वा-वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वनिरूपकज्ञानसमानाधिकरणतत्समानका-लीनज्ञाननिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टविशेष्यत्व-मेव द्वित्वमिति युक्तमभ्युपगन्तुम् ; समूहालम्बनज्ञानद्वयोभयस्थल-सङ्ग्रहात्, उक्तापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वातिरिक्तद्वित्वाभ्युपगमे च गौरवात् । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव द्वित्वमिति च **सर्वार्थ-सिद्ध्यादौ** सुव्यक्तम् ॥ एवं च—अङ्गुल्यवष्टम्भादिजनितचक्षुर्वृत्ति-द्वयजनितज्ञानद्वयात्मकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपदेशानिष्ठाद्वित्वावगाहि द्वौ चन्द्राविति ज्ञानमुत्पन्नमिति तत्रापि नान्यथाख्यातिः ॥

उक्तं च श्रीभाष्ये—

"द्विचन्द्रज्ञानादावङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु किञ्चिद्वक्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति । अतस्सामग्रीद्वयेन युगपद्देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वं देशान्तरस्य अगृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रहणेन भवति" —इति ॥

अयमर्थः ॥ चन्द्रसमीपदेशेति—चन्द्रसमीपदेशप्रत्यक्षचन्द्रप्रत्यक्षरूपज्ञानद्वयं जनयतीत्यर्थः । देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणमिति—प्रयोज्यत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य प्रतीतिविशेष इत्यग्रिमेणान्वयः; देशद्वयविशेष्यकैकत्वप्रकारकज्ञानरूपापेक्षाबुद्धिविषयत्वात्मकद्वित्वस्य देशयोरुत्पत्त्या तत्प्रकारकं द्वौ चन्द्राविति प्रत्यक्षं जायत इति भावः ॥

यद्यपि—देशविशेष्यकैकत्वप्रकारकज्ञानरूपापेक्षाबुद्धेरेवापेक्षणीयतया तादृशज्ञानयोश्चन्द्रविशेष्यकत्वकथनं, देशयोः प्रकारतया भानकथनं च विफलम् । **तथाऽपि** तद्देशज्ञानकाले चन्द्रचक्षुस्संयोगादिसत्त्वेन तद्भानस्य दुरपह्नवत्वात् कस्य चित्प्रतिबन्धकल्पने गौरवादनुभवविरोधाच्च तथाऽभिमतमिति ध्येयम् ॥

ननु—किञ्चिद्वक्रगत्या द्वितीयया चक्षुर्वृत्त्या उक्तज्ञानद्वयजनने चन्द्रतत्समीपदेशयोर्विशेषणविशेष्यभावानुभवविरोध इत्याशङ्कां परिहरति **देशान्तरस्येति**। निरन्तरग्रहणेन—प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिग्रहणेन । देशान्तरस्येति षष्ठयन्तार्थदेशान्तरवृत्तित्वस्य प्रकारतायां, चन्द्रस्येति षष्ठयन्तार्थचन्द्रनिष्ठत्वस्य च विशेष्यतायामन्वयः ॥

तथा च विभिन्नज्ञानीयविषयतयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोपगमा-न्नानुपपत्तिरिति भावः ॥

एवं स्वप्नेऽपि प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुष-मात्रानुभाव्यास्तत्तत्कालावसानास्तथाभूताश्चार्थाः सृज्यन्त इति न तत्राप्यन्यथाख्यातिः । तथा च श्रुतिः—

"न तत्र रथा रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते" —इति ॥

न च–स्वप्ने सृष्टिस्वीकारे स्वाप्नघटे व्यभिचारेण दण्डत्वेन घट-त्वेन हेतुता भज्येतेति–वाच्यम् । तत्राव्यवहितोत्तरत्वस्यैव तज्जन्य-तावच्छेदकत्वात् ॥

यत्तु—स्वाप्नभिन्नघटत्वं जन्यतावच्छेदकमिति । **तन्न** । स्वाप्न-भिन्नत्वेन स्वप्नदृष्टे दण्डं विनाऽपि जाते घटे व्यभिचारस्य दुर्वा-रत्वात् जाग्रत्कालिको यस्स्वाप्नत्वावच्छिन्नभेदः तस्य तद्व्यक्तित्वेन दण्डादिजन्यतावच्छेदके निवेशेऽपि यादृशस्वप्ने दण्डजन्यत्वेन घटो दृष्टस्तादृशघटे दण्डजन्यतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकस्य तत्सा-धारण्यावश्यंभावेनासङ्गतेः ॥

एवं वह्न्यादिव्याप्यतावच्छेदकमपि न स्वाप्नभिन्नधूमत्वं, वह्नि-व्याप्यत्वेन स्वप्नदृष्टधूमासङ्ग्रहात् ; किन्तु शुद्धधूमत्वमेव । परन्तु वह्निं विनाऽपि यादृशस्वप्ने धूमो दृष्टस्तत्र व्यभिचारवारणाय वह्नि-मदनुयोगिकसंयोगस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते, प्रभामण्डलादौ धूमस्य वह्निव्यभिचारवारणाय नैयायिकैरपि तादृशसंयोगस्यैव तथात्वोपगमादिति ध्येयम् ॥

न च–स्वाप्नरजतादौ स्वाप्नत्वज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्त्या तत्र प्रवृ-त्तिनिर्वाहाय तत्र जाग्रत्कालिकरजततादात्म्यभानस्यावश्यकत्वात् अन्यथाख्यातिर्दुर्वारेति–वाच्यम् । तत्रापि ज्ञानद्वयस्य पूर्वोक्त-

निरूप्यनिरूपकभावस्य च कल्पनात्। अत एव स्वाप्नज्ञाने पूर्वोक्तं भ्रमलक्षणमुपपन्नम् ॥

एतेन अथवेत्यादिभाष्योदितकल्पोऽपि व्याख्यातः। यथा यथा पुरुषस्य भ्रमो भवति तथा तथा पदार्थांस्तत्तत्कालमात्रावसानांस्तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यान् भगवान्सृजतीति च तत्कल्पः। तत्रापि प्रवृत्त्यादिनिर्वाहाय रजतादिभ्रमस्थले तत्कालोत्पन्नरजते चिरकालस्थायिसकलानुभाव्यरजतादितादात्म्यभानमावश्यकमिति पूर्ववज्ज्ञानद्वयं तदीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावश्च स्वीकरणीयः। तत्र चोत्तरकालीने नेदंरजतमिति बाधज्ञाने चिरकालस्थायिसकलपुरुषानुभाव्यरजतभेदस्य भानात्तस्य प्रमात्वं पूर्वोत्पन्नरजतज्ञानप्रतिबन्धकत्वञ्चोपपन्नम् ॥

न च–अत्र कल्पे भगवतो भ्रान्तत्वापत्तिः; शुक्तिरूप्यस्य सृष्टत्वे तद्विषयकज्ञानस्य सर्वज्ञे भगवत्यावश्यकत्वात्–इति वाच्यम्। निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकज्ञानद्वयस्यैव पूर्वोक्तरीत्या भ्रमपदवाच्यत्वेन भगवति तादृशज्ञानद्वयाभावात् ॥

न च–एवमपि भगवतो भ्रान्तत्वं दुर्वारं, भगवान्भ्रान्त इति कस्यचिद्भ्रमे भ्रमविषयपदार्थसृष्टेरावश्यकत्वादिति–वाच्यम्। भ्रमविषयपदार्थसामान्यस्यैव सृष्टिस्वीकारेण तत्र भ्रान्तत्वविशिष्टस्यान्यस्य भगवतः सृष्टिस्वीकारात्, अनाद्यनन्तभूते पुरुषोत्तमे भ्रान्तत्वासम्भवात् ॥

एतेन–हेयास्पदं ब्रह्मेति भ्रमे जाते ब्रह्मणि हेयसृष्टेरावश्यकतया ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीकत्वानुपपत्तिरिति —**परास्तम्** ॥ तत्रापि हेयाश्रयस्यान्यस्य ब्रह्मणस्सृष्टत्वेऽपि परब्रह्मणो हेयप्रत्यनीकत्वाविरोधात् ॥

॥ श्रीः ॥

शास्त्रारम्भसमर्थनविषयसूचिका ॥

शास्त्रारम्भसमर्थन शोधनपत्रिका.

पृ.	प.			
५	२२	तात्पर्यविषयत्व	स्थाने	तात्पर्य
६	२	तात्पर्यस्या	,,	तात्पर्यभ्रमस्याप्य
,,	४	अश्वसंसर्ग	,,	अश्वानयन
,,	५	रित	,,	रितस्य
७	२१	बिषं भुं	,,	भुं
८	१	शास्त्रस्थै	,,	शास्त्रस्थै
,,	५	लाक्षिणिक	,,	लाक्षणिक
,,	२४	घटत्व	,,	घटत्वादि
९	१९	कार्यघटित	,,	कार्यान्वित
,,	२३	द्रव्या	,,	द्रव्य
१२	५	कारण	,,	कारणता
१३	७	संभबात्	,,	संभवात्
१४	२४	व्यपारा	,,	व्यापारा
१५	३	गृहीतुं	,,	ग्रहीतुं
,,	१०	न्तर	,,	न्तरशङ्का
१६	२१	श्वैतिमं रूपं	,,	श्वैतिमाकारं चेत्यपि पाठः
,,	२६	न्यायरत्ने	,,	न्यायरत्नाकरे
१७	१	इति	,,	——
१८	१४	उपपत्ति	,,	उत्पत्ति
२०	७	संसर्गता	,,	संसर्ग
२१	३	विषयतात्वा	,,	विषयत्वा
,,	८	घटा	,,	घटा
२२	५	आकाङ्क्षाभिधानव	,,	आकाङ्क्षाव
२४	२४	समाभिव्वा	,,	समाभिव्या

पु.	प.			
२६	२	नत्वस्य	स्थाने	नस्य
२७	१	कारणताजन्य	,,	कारणतानिरूपितजन्य
,,	,,	त्वावच्छेदकत्वात्	,,	त्वावश्यकत्वात्
,,	१३	विशिष्ट	,,	विशेष
३८	३	ग्रामस्य सिद्ध	,,	ग्रामस्यासिद्ध
४०	१२	र्दुवारे	,,	र्दुर्वारे
,,	१५	सामन्य	,,	सामान्य
४२	८	रेकग्रन्थ	,,	रैकग्रन्थ्य
४२	१८	त्कातिव्याप्तिः	,,	त्कापत्तिः
,,	२२	धर्मपर	,,	ब्रह्मपर
४४	१०	पूर्णेमा	,,	पूर्णमा
,,	१९	पथं त	,,	पथस्त
,,	२५	सकर	,,	सुकर
४५	५	श्रीभष्ये	,,	श्रीभाष्ये
४६	१८	कारकस्य	,,	कारकत्वस्य
,,	१९	पपत्तेः	,,	पपत्तिः
४९	२	कारणत्वस्य	,,	कारणस्य
,,	३	एवमपि	,,	एवमेव
,,	५	तदबाधात्	,,	तद्बाधात्
५०	१२	स्त्रियं पांसुला	,,	स्त्री पांसुलाः
५१	१३	प्रथमे भेद	,,	प्रथमेऽभेद
५४	४	तत्पर	,,	तत्त्वपर
५५	१७	मात्रस्यैव	,,	मात्रस्य
,,	,,	कारित्वस्य च	,,	कारित्वस्य
६१	२	नरोधात्	,,	नुरोधात्
६४	९	उभय	,,	उभयवादि
६६	८	वद्धोधा	,,	वद्धोगा
६९	२	श्रयाश्रय	,,	श्रय

पु.	प.			
७०	१०	तात्पर्या	स्थाने	तात्पर्यकत्वा
७३	९	शक्तित्वे	,,	शक्तत्वे
७५	१२	जीव्यत्वेन	,,	जीविम्लेच्छा
,,	१३	जीव्ये	,,	जीविम्ले
,,	२४	नेष्व	,,	नेष्ट
७६	१४	तर	,,	तम
७६	१५	तर	,,	तम
,,	२२	योर्दृष्टान्तो	,,	दृष्टान्तयोरु
७७	१९	वाक्यात्ता	,,	वाक्यानां ता
७८	१८	भवनिवेशे	,,	भवे निवेशे
८०	१५	अनन्दो ब्र	,,	आनन्दो ब्र
,,	१८	पुरूषा	,,	पुरुषा
८१	१४	न्तर्गत	,,	न्तर्गतस्य
८३	१३	दनिष्टाननु	,,	दनिष्टानु
,,	२५	पवर्ग	,,	पवाद
८४	७	शेषित्वे	,,	शेषत्वे
८५	४	ध्यैक	,,	ध्येक
,,	९	प्रवक्ष्ये	,,	ब्रवीम्योमित्येतत्
८६	१०	पादका	,,	पादिका
,,	११	पादका	,,	पादिका
,,	२२	त्यथर्वा	,,	त्यर्थवा
८८	१५	विषय	,,	विषयि
,,	,,	द्रष्टव्य'	,,	द्रष्टव्यः'
,,	१६	ब्रह्म	,,	—
८९	७	सिद्धिस्त	,,	सिद्धिर
९०	५	निर्वाहाय	,,	निर्वाहाय च
,,	१८	संस्कृत	,,	संस्कृताधीत

पृ.	प.			
९१	१९	ब्रह्मविषयक	स्थाने	ब्रह्मविषयकज्ञानविषयक
९२	३	ब्रह्मीव	,,	ब्रह्मवि
९३	१२	विषय	,,	विषयक
९४	९	योगे	,,	योगेन
९५	९	विषय	,,	विषयत्व
,,	२५	त्यदि	,,	त्यादि
९६	१८	ज्ञानत्वा	,,	ज्ञाना
,,	२३	हृदय	,,	हृदयादि
९८	१	ग्रहणो	,,	ग्रहेणो
१००	१४	एवमिति	,,	एवं—इति
१०२	१४	कालिका	,,	कलिका
,,	१६	मुद्गरादि	,,	मुद्गराभि
,,	२०	कारण	,,	करण
१०३	१३	ग्रहं	,,	ग्राहकः
,,	१७	त्यनन्त	,,	त्यन्त
,,	१९	तत्र	,,	अत्र
,,	२५	त्यदि	,,	त्यादि

टिप्पण्याम्

i	२२	होमादौ	स्थाने	हुमादौ
v	२०	ब्रह्मशरीरक	,,	ब्रह्मशरीर
x	१	सुस्व	,,	सुख

उपोद्घाते—

iii	२०	वरं	स्थाने	परं

THE

VEDANTA VADAVALI.

The *Védánta-Vádávalí* is a monthly magazine devoted to the *Visishtadvaita* Philosophy, its object being the publication of rare and excellent philosophical works by eminent authors. The First Series will comprise the productions of the renowned **Sri. U. Vidvan Ananta-chariar** (*Anandálvar*) of the Mysore Samsthán. In the subsequent Series, it is intended to publish the works of the Great Vedántáchariar (such as *Satadúshani*) and others.

M. A. ANANTHAEWAR, B. A., B. C. E.
M. T. NARASIMHIENGAR, B. A.
Editors.

TERMS OF SUBSCRIPTION IN ADVANCE.

INDIA.

For 12 issues of 40 pages each (including postage) Rs. 5 6

FOREIGN COUNTRIES.

For 12 issues „ (including postage) 10 *s.*

☞ Apply to

M. R. Ry. M. T. NARASIMHIENGAR, B. A.,
6 *Kottige, Bangalore City,*
SOUTH INDIA.

OR

M. SPIRGATIS Esq.
Buchhandlung und Antiquariat
LEIPZIG, GERMANY,
Agent for Europe.

LIST OF PATRONS.

As a Philosophical Sanskrit Journal like the present cann expected to be patronized by a large number of subscribers, dona in support of the undertaking will be most thankfully rec …ed by M. R. Ry. M. T. Narasimhiengar, B. A., 6 Kottige, Bangalore City.

The following gentlemen have been kind enough to liberally patronize the enterprise:—

P. N. Krishnamurti Esq., C. I. E. ...	Bangalore	Rs. 70
Rai Bahadur A. Srinivasacharlu	" ...	50
S. Samanna Esq., B. A.	" ...	50
B. P. Annaswami Moodaliar Esq.	" ...	100
M. O. Parthasarathy Iyengar Esq., M. A., M. L.,	Madras	50
M. Tirumalachariar Esq.	" ...	50
M. A. Singarachariar Esq.	" ...	50
S. T. Krishnamachariar Esq.	Pondicherry	50
C. N. H. Appann Iyengar Esq.	Conjeveram	100
M. E. Srirangachariar Esq., B. A., B. L. ...	" ...	50

OPINIONS.

Professor F. Max Muller, PH. D. writes from Oxford:—

"DEAR SIR, 21 May, 1898, Oxford.

I am getting too old to read and answer all the letters I receive. Excuse me therefore if I can say no more than that a publication of Rámánuja's writings seems to me most valuable and though I admire Sankara more as a determined philosopher, I believe that Rámánuja's interpretation is more in accordance with the spirit of Bádaráyana. I hope you will continue your Védánta-Vádávali publications—they will be most welcome to all serious krit Scholars. I must now learn to become a Sannyāsin.

Yours faithfully,

F. MAX MULLER."